

УДК 811.161.2'374:001.4

Л. Г. БОЯРОВА
(Харків, Україна)

ТЕРМІНИ-ВАРІАНТИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЗАГАЛЬНОМОВНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ: НОРМАТИВНИЙ АСПЕКТ

Розглянуто в нормативному аспекті терміни-варіанти, кодифіковані в українській загальномовній лексикографії ХХІ століття. Словникова кодифікація варіантних термінів засвідчує зміни в мові та свідомий вплив суспільства на розвиток термінологічної норми. У загальномовних словниках виокремлено акцентні, фонематичні, словотвірні й комбіновані варіанти спеціальних одиниць. Визначено сильну і слабку диспозитивну норму та антинорму в сфері фіксування української термінології.

Ключові слова: термінологія, загальномовна лексикографія, термінологічна норма, термін-варіант, словникова кодифікація, диспозитивна норма.

У сучасній лінгвістиці варіативність вербальних засобів висловлювання розглядають як мовну реальність, що ґрунтується на асиметрії мовного знака. План вираження знака і його план змісту не ізоморфні один одному, а перебувають в асиметричному співвідношенні, на що одним із перших звернув увагу автор “принципу асиметричного дуалізму” С. О. Карцевський, який визначив діалектичну сутність цього принципу: “... природа лінгвістичного знака має бути незмінною й рухливою одночасно” [1, с. 85]. На думку лінгвістів, асиметрія мовного знака виявляється тоді, коли та сама форма передає кілька значень або коли значення пов'язане з кількома формами, і це зумовлює напрям лінгвістичного аналізу варіантів: від значення спеціальної одиниці до мовних форм, які його репрезентують. В українському термінознавстві варіанти термінів найґрунтовніше проаналізовано в дисертаційному дослідженні О. І. Радченко “Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології” [2]. Авторка дисертації розглянула велику кількість словників різного типу, опублікованих у 20-х – 90-х роках ХХ ст., і дослідила варіанти спеціальних одиниць на різних етапах розвитку української термінології.

Об'єктом нашої уваги є варіантні форми термінів-слів, кодифіковані в загальномовних лексикографічних працях, що вийшли друком у ХХІ ст. Новітні словники, призначені для широкого загалу читачів, традиційно містять не лише загальноновживані слова, але й ті спеціальні мовні одиниці,

які номінують важливі поняття і які повинна знати сучасна освічена людина. В умовах постійних змін інформаційного простору, зростання загального наукового рівня суспільства й “термінологізації” мови виразною є тенденція до збільшення кількості термінологічних одиниць у загально-мовних словниках, і, отже, ця сфера фіксування української термінології потребує спеціального дослідження, зокрема кодифікованих термінів-варіантів. Із великої кількості загально-мовних лексикографічних праць, надрукованих у XXI ст., ми обрали для аналізу два тлумачні словники (ВТС; СУМ-20), словник іншомовних слів (СІС), російсько-український словник (РУС) та орфографічний (ВЗОС). Залучено також мовний матеріал, поданий в електронному словнику системи “Словники України” (СУ-ol), до якого часто звертаються користувачі Інтернету, оскільки він дає можливість дізнатися про написання, наголошення та словозміну близько 152 тисяч слів української літературної мови, серед яких велика частка термінів.

Мета цієї статті – розглянути в нормативному аспекті варіанти термінів, кодифіковані в загально-мовних словниках. Термінами-варіантами вважаємо тотожні за значенням спільнокореневі термінологічні одиниці, що різняться модифікаціями плану вираження в межах того самого плану змісту: місцем наголосу, фонемами, афіксами або їхнім поєднанням. Наприклад (тут і далі подаємо термінологічні варіанти за алфавітом): *співпозівач* – *співпозива́ч*, *санда́л* – *сантал*, *спазм* – *спазма*, *троститний* – *троститовий*, *шпу́льний* – *шпульовий*. Інваріантом термінів-варіантів є сигніфікат, наприклад, для акцентних варіантів *на́ва́жка* і *нава́жка* інваріантом є такий поняттєвий зміст: *нава́жка*, *-и, ж.*, *хім.* “точно зважена для хімічної реакції або аналізу кількість речовини” (ВТС). Якщо модифікація форми мовних одиниць виконує сигніфікативну функцію, вони мають відмінність не лише у плані вираження, але й у плані змісту, що дає підстави вважати їх різними словами, наприклад: *арабеск*, *арабеска*; *ко́лон*, *колон*; *спорофі́л*, *спорофіт*; *суфле́р*, *суфля́р*.

Одним із важливих аспектів дослідження кодифікованих термінів-варіантів є саме нормативний, оскільки до сьогодні лексикографічна практика в Україні не відбиває повною мірою змін, що відбулися в теоретичному осмисленні мовної норми в термінології з 90-х років XX ст. Розгляд нормативності варіантних одиниць у термінології передбачає визначення норми як лінгвістичного поняття. У науковій літературі є досить багато тлумачень терміна *норма*, оскільки його поняттєвий зміст має досить великий діапазон у дефініціях цього терміна, які пропонують учені. Ми орієнтуємося на визначення, подане в енциклопедії “Українська мова”: мовна норма – це сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства [3, с. 420]. Норма в термінології не повинна суперечити загальнолітературній нормі: у межах термінологічної мовної норми знаходиться все те, що збігається з нормою в загальнолітературній мові, а також те, що свідомо введено до термінології для вираження спеціального значення. У сучасному українському мовознавстві нормативність будь-якої мовної

одиниці визнають на підставі її відповідності продуктивним словотвірним, морфологічним, синтаксичним та іншим моделям національної мови. Основними критеріями нормативності термінів на цьому етапі розвитку термінології є системний та національний, за якими з терміносистем мають бути вилучені мовні одиниці, утворені за моделями російської мови.

Науковці розрізняють багато видів норми залежно від аспекту дослідження мовних одиниць у нормативному плані: загальномовна, ситуативна (стилістична), реалізована, потенційна, дескриптивна, прескриптивна, об'єктивна, оцінна (аксіологічна), імпліцитна, експліцитна, а також орфографічні норми, акцентуаційні, фонетичні, граматичні, лексичні, тобто співвіднесені з певним мовним рівнем, тощо. Поширилися в науковому обігу також термінологічні назви *імперативна норма* й *диспозитивна норма*, які чітко окреслюють зміст номінованих понять. У лінгвістиці *імперативна норма* – це, власне, обов'язкова норма для всіх мовців (не допускає вибору), а *диспозитивна норма* – норма варіантна (допускає вибір). Наприклад, терміни *кісень*, *метамова*, *рефлекс* кодифіковано у словниках з одним усталеним наголосом (імперативна норма), проте нормативними й відповідно зафіксованими є форми терміна з різними наголосами: *алфа́віт*, *алфаві́т*; *догові́р*, *догові́р*; *зе́рно*, *зерно́* (диспозитивна норма). У мовному колективі порушення імперативної норми сприймають як погане володіння мовою, оскільки ця норма унеможлиблює варіанти. Будь-які інші формальні реалізації терміна, окрім обов'язкової, вважають неправильними. Якщо ж у межах норми функціонують варіанти терміна, які кодифіковано (насамперед у словниках), то є підстави кваліфікувати їх як схвалену мовним колективом диспозитивну норму, яка визначає припустимий для системи української мови діапазон варіювання форми мовної одиниці.

У науковій літературі є думка, що варіанти з'являються в терміносистемах на ранньому етапі їхнього становлення й формування, проте мовний аналіз сучасної термінології засвідчує, що надлишковість форми властива й сформованим та розвиненим термінологічним системам. Показовою щодо цього є досить велика кількість термінів-варіантів, зафіксованих у лексикографічних працях різного типу. Укладачі загальномовних словників традиційно подають використані джерела, серед яких багато термінологічних, отже, є підстави розглядати варіантні форми термінів, наведені в них, як поширені у сучасній фаховій комунікації. В аналізованих словникарських працях подано такі терміни-варіанти за типом модифікації плану вираження:

1. **Акцентні варіанти.** З'являються в питомих та запозичених термінах унаслідок нейтралізації наголосу як способу розрізнення значень слів (*апла́зія*, *аплазі́я*; *ва́льці*, *вальці́*; *зака́зник*, *казакні́к*; *запові́дач*, *заповіда́ч*; *ро́зплід*, *розплі́д*).

2. **Фонематичні варіанти.** Це варіювання зумовлене тим, що фонема, зберігаючи свої фізіолого-акустичні ознаки й маючи дистинктивне значення, втрачає фонологічне протиставлення і, отже, не виконує смисло-розрізнявальної функції (*абси́да*, *апси́да*; *алгоритм*, *алгори́фм*; *терлиця*, *терни́ця*; *флюор*, *флюо́р*). До цього різновиду варіантів відносимо й терміни, що

різняться кількістю фонем (*іржа, ржа; кегель, кегль; теквондо, тхеквондо*). Зауважимо, що фонематичні варіанти мають здебільшого чужомовні терміни.

3. **Словотвірні варіанти.** Ці форми одного терміна різняться морфемною структурою за умови спільності кореня, лексичного та граматичного значень. В аналізованих лексикографічних працях зафіксовано словотвірні варіанти запозичених мовних одиниць (*ендокард, ендокардій; літогенез, літогенезис*), а також питомих термінів (*завантажник, завантажувач; оцінник, оцінювач*). Укладачі загальномовних словників кодифікують велику кількість варіантних термінів-гібридів прикметникового типу, в яких чужомовна основа поєднана з питомими афіксами, наприклад: *амальгамний, амальгамовий; бетонний, бетоновий; дисконтний, дисконтовий*. У лінгвістичній літературі неоднозначно схарактеризовано мовні одиниці, варіативність яких виникає на словотвірному рівні. На нашу думку, спільнокореневі термінологічні одиниці, що ідентичні за сигніфікатом, але різняться синонімічними афіксами або наявністю / відсутністю афікса, можна кваліфікувати як варіантні форми того самого терміна.

4. **Орфографічні варіанти.** До таких варіантів відносимо графічне оформлення термінів, здебільшого запозичених, поширене в писемній мові фахівців. Наприклад: *бліц-опитування, блицопитування; блиц-турнір, блицтурнір; інтернет-газета, Інтернет-газета; інтернет-технологія, Інтернет-технологія*. Зауважимо, що в лексикографічних працях орфографічні варіанти кодифікують в поодиноких випадках, зазвичай словникарі обирають один зі способів написання терміна, наприклад: *блицопитування, блицтурнір, інтернет-газета, інтернет-технологія (ВЗОС); блиц-опитування, блиц-турнір (СУМ-20); Інтернет-газета, Інтернет-технологія (СУ-ol)*. Лише в одному з аналізованих словників подано досить багато орфографічних варіантів, наприклад: *бліц-турнір, блицтурнір; блиц-опитування, блицопитування; блиц-інтерв'ю, блицінтерв'ю; блиц-вікторина, блицвікторина (СУ-ol)*.

5. **Комбіновані варіанти.** Термінологічна варіантність може виявлятися на різних мовних рівнях, що зафіксовано в словниках, наприклад: на акцентному й фонематичному (*сорта́мент, сортиме́нт*), акцентному і словотвірному (*гроше́вий, грошові́й; сургуче́вий, сургучні́й*) тощо. У загальномовних словниках кодифіковано також варіанти, що різняться родом, і змінення цієї характеристики мовної одиниці торкається того компонента слова, який має граматичне значення (в аналізованих термінах це закінчення). Варіювання закінчення зумовлює зміну форми роду терміна, що своєю чергою змінює тип відміни й характер узгодження з цим словом. Коливання роду властиве переважно запозиченим одиницям: *ізоморф, ізоморфа; репріз, реприза; фільер, фільера*. Мовознавці здебільшого розглядають такі модифікації як морфологічні (родові) варіанти й виділяють їх в окремий різновид [2]. Якщо зміна роду терміна пов'язана з певною трансформацією мовної одиниці, а саме з наявністю / відсутністю фонемати в її плані вираження, то варіанти різняться не лише родовою характеристикою, але й кількісним складом звукових типів, тому в науковій літературі висловлена думка, що такі модифікації слів слід кваліфікувати як морфолого-фо-

нематичні [4, с. 80–81]. Ми вважаємо цю думку слушною і розглядаємо варіювання термінів за граматичним родом як різновид комбінованих варіантів.

Аналіз загальномовних словників, обраних для дослідження, засвідчує, що в них: 1) більшість поданих термінів-варіантів уже кодифікована у словниках, які вийшли друком у другій половині ХХ ст. Це стосується насамперед акцентних варіантів, фонемних модифікацій, деяких видів комбінованої варіантності. Новим у загальномовних лексикографічних працях, виданих у ХХІ ст., є кодифікування значно меншої кількості формальних модифікацій термінів, що з'явилися під впливом системи російської мови. Теоретичне переосмислення термінологічної норми в 90-х рр. ХХ ст. й відповідно переорієнтування мовного планування в українській термінології зумовили появу в сфері фіксування імперативних норм замість багатьох диспозитивних; 2) кодифіковано формальні варіанти нових термінів, серед яких переважають англізми, наприклад: *ремейк, римейк* (ССІС; СУ-ол); *ріел-тер, ріелтор* (ВЗОС) тощо. Якщо лексикографи надають перевагу різним формам терміна й відповідно його кодифікування не збігається у словниках, то можна говорити про імпліцитну варіантність мовної одиниці у сфері фіксування, що підтримує модифікації плану вираження цього терміна у сфері функціонування, наприклад: *бодибілдинг* (ВЗОС; ВТС), *бодіблдинг* (РУС; ССІС; СУМ-20); *бодибілдер* (СУ-ол), *бодіблдер* (ССІС; СУМ-20), *бодібільдер* (РУС). Зауважимо, що більшість варіантних форм нових запозичень, зумовлених адаптацією цих мовних одиниць до української мови, функціонує лише у професійному мовленні та фахових текстах і не зафіксована на сьогодні в лексикографічних працях, наприклад: *дистрибутор, дистриб'ютор; меседж, месидж; промотер, промоутер; промоушен, промоушин, промоушн*. Формальні модифікації чужомовних термінів можуть бути обмежені у сфері фіксування термінології, якщо словникарі обирають для кодифікування одну з форм плану вираження спеціальної одиниці, наприклад: *дистриб'ютор* (ВЗОС; ВТС; РУС; ССІС; СУ-ол), *промоутер* (ВЗОС; ВТС; РУС; ССІС; СУ-ол).

В аналізованих загальномовних словниках можна виокремити такі групи термінів-варіантів із погляду норми: 1) усі варіанти терміна традиційно кодифіковані, є нормативними та рівними, наприклад: *бівак, бівуак; газозварник, газозварювач; глотковий, глотковий; желатин, желатина; ієна, йєна*; 2) поряд із усталеною формою терміна почала вживатися варіантна одиниця, яку кодифікують несистемно і яку не всі мовці визнають нормативною (перспективний етап розвитку форми мовної одиниці). Наприклад: *аудитор, авдитор; есе, есей; іон, йон; магніт, магнет; метод, метода; рейсфедер, райсфедер; хімія, хемія*; 3) разом із нормативним терміном зафіксована мовна одиниця, яка вже знаходиться за межами норми, оскільки вона утворена за непродуктивною в українській мові словотвірною моделлю. Наприклад: *бакенник, бакенищик* (СУМ-20; СУ-ол); *барабанник, барабанищик* (СУМ-20; СУ-ол); *буряківник, буряковод* (ВТС; СУ-ол); *доменник, доменищик* (ВЗОС; ВТС; СУ-ол), *наладник, наладчик* (ВЗОС; СУ-ол); *пиляр, пильщик* (ВЗОС; ВТС; РУС; СУ-ол); *тральник,*

тральщик (ВЗОС; ВТС; СУ-ol). У першій групі кодифіковані варіанти є, власне, сильною диспозитивною нормою; у другій — це не рівноцінні щодо один одного варіанти реалізації (основна і припустима), тому можна говорити про слабку диспозитивну норму; у третій — констатуємо антинорму в сфері фіксування української термінології. Отже, не всі кодифіковані на сьогодні формальні варіанти термінів є диспозитивною нормою в сфері фіксування термінології. У поодиноких випадках автори сучасних словників наводять лише мовну одиницю, що з'явилася в національній термінології під впливом російської мови, і не подають питомого слова, дезінформуючи тим самим мовців щодо можливостей української мови номінувати певні спеціальні поняття. Наприклад, сьогодні в деяких лексикографічних працях кодифіковано лише *байдарочник* (ВЗОС; ВТС; СУМ-20; СУ-ol), *барабаник* (ВЗОС; ВТС), хоча в українській мові є *байдарник* і *барабанник* (РУС). “Хибна” кодифікація може надовго затримати в професійному обігу ненормативні терміни, негативно впливаючи таким чином на розвиток термінологічної норми. І навпаки — “позитивна” кодифікація враховує зміни і в лінгвальній реальності, і в оцінюванні нормативності термінів у мовному колективі, відбиваючи динамічні нормативні процеси і певним чином регулюючи їх.

У науковій літературі неодноразово зазначалося, що варіанти в терміносистемах можуть порушувати чітку організацію терміносистем, провокувати помилки у використанні термінів, тому вони є небажаними в наукових текстах та у фаховій комунікації. “Ідеальною” у сформованих терміносистемах має бути безваріантна норма, однак позбутися варіативності норми в цій підсистемі літературної мови не можна. Мовний субстрат терміна спричинює появу в нього варіантів, тоді як термінологічний суперстрат тяжіє до безваріантності. Така суперечність усувається під час лінгвістичної нормалізації термінології тільки частково, оскільки неможливо позбавити термін його мовного субстрату, що й зумовлює існування в терміносистемах варіантів.

Отже, термінологія, як і будь-який інший складник літературної мови, повинна бути нормативною й кодифікованою. Кодифікування термінів-варіантів в аналізованих словниках засвідчує зміни в мові та в поглядах на термінологічну норму, а також вплив лексикографів на розвиток цієї норми. У сучасному термінознавстві головною умовою нормативності й позитивної кодифікації терміна є його відповідність продуктивним моделям української мови. Лексикографічна практика повинна відбивати теоретичне переосмислення норм українського термінотворення у 90-х роках ХХ — початку ХХІ ст.

1. Карцевский С. О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. — 3-е изд. — М.: Просвещение, 1965. — Ч. 2. — С. 85–93.
2. Радченко О. І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Харків, 2000. — 203 с.

3. Хруцкая Н. В. Конкуренция сосуществующих вариантов языковых единиц в процессе эволюции литературной нормы (лингвопрогностический аспект): Монография. – К.: “Освіта України”, 2008. – 372 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

- ВЗОС – Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2008. – 896 с.
ВТС – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов. та СД) / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2007. – 1736 с.
РУС – Російсько-український словник / І. О. Анніна, Г. Н. Горюшина, І. С. Гнатюк та ін. – К.: Абрис, 2003. – 1424 с.
ССІС – Сучасний словник іншомовних слів / Уклали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.
СУМ-20 – Словник української мови: У 20 т. / Український мовно-інформаційний фонд НАН України; за ред. В. М. Русанівського. – К.: Наук. думка, 2010. – Т. 1. А–Б. – 912 с.
СУ-ol – “Словники України” on-line. – Режим доступу: <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>.
УМЕ – Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-е вид., випр. і доп. – К.: “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.

L. G. Boyarova

**VARIANT TERMS IN UKRAINIAN COMMON LANGUAGE LEXICOGRAPHY:
NORMATIVE ASPECT**

The article deals with the variant terms in normative aspect codified in Ukrainian common language lexicography of the 21st century. Dictionary codification of variant terms indicates changing in the language and deliberate influence of the society on the development of terminological norm. Accentual, phonemic, derivational and combined variants of the special units are highlighted in common language dictionaries. The strong and weak disposition forms and anti-norm are defined in the field of the Ukrainian terminology fixation.

Key words: terminology, general language lexicography, terminology norm, variant term, dictionary codification, disposition norm.